

Puolustuspuhe uudenlaiselle vasemmistolle

DOI: 10.51809/TE.164158

CC BY-NC-ND 4.0

Didier Eribon. *Paluu Reimsiin* (*Retour à Reims*, 2009). Suomentanut Timo Torikka. Vastapaino, Tampere 2024. 203 s.

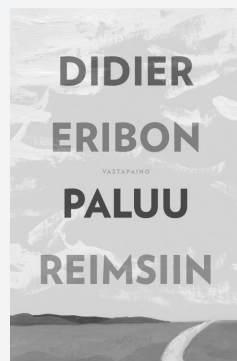
Mohamed Mbougar Sarrin (2022, s. 431) romaanissa *Miesten syvimät salaisuudet* käsitellään mystistä kirjaa, jota päähenkilö kuvaa teokseksi, joka ”on ollut meille merkittävä aina, jo ennen kuin se löytyi, ehkä jo ennen syntymäämme, niin kuin se olisi odottanut meitä ja vetänyt meitä puoleensa.” Juuri tällainen kirja Didier Eribonin omaelämäkerrallinen teos *Paluu Reimsiin* oli tunnetulle ranskalaiselle nykykirjailijalle, Édouard Louisille, josta tuli myöhemmin myös Eribonin läheinen ystävä (ks. Louis 2022). Eribonin teos käsittelee niitä kysymyksiä, jotka muodostivat myöhemmin myös Louisin kirjallisen tuotannon ja poliittisen esseistiikan ytimen: Mikä on yhteiskuntaluokan ja seksuaalisuuden rooli yksilön ja yhteiskunnallisten identiteettien rakentumisessa? Missä määrin yksilö voi paeta yhteiskunnallisen determinismin paineita ja niitä sosiologisia lakeja, jotka ohjaavat käytöstämme ja valintojamme yksilöinä? Miksi ja millä tavoin poliittiset liikkeet pyrkivät tuottamaan, säilyttämään ja uusintamaan yhteiskunnallisia identiteettejä osana niiden poliittista agenda? Kuinka äärioikeiston kasvua ja perinteisen vasemmiston katoamista voidaan ymmärtää ja tutkia erilaisten poliittisten identiteettien muutosten kautta? Missä määrin luokkamobilisaation katoaminen selittää etnonaationalistisen äärioikeiston nousua?

Paluu Reimsiin on monitasoinen teos, joka käsittelee näitä ja monia muita kysymyksiä

autobiografisesta näkökulmasta. Eribon hyödynää niin Pierre Bourdieun sosiologiaa, Jean-Paul Sartren, Michel Foucault’n, James Baldwinin ja Frantz Fanonin ajatuksia, Annie Ernaux’n ja Jean Genet’n romaaneja kuin myös omaelämäkerrallista pohdintaa ja autoetnografista havainnointia. Teos kuvaa Eribonin ”paluun prosessin” omille työväenluokkaisille juurilleen ja pyrkimyksen löytää kadottamansa ja tietoisesti tukahduttamansa ”oman itsen tienoo”, kuten hän asian Genet’tä lainaten ilmaisee (s. 12).

Teoksen ytimessä on vastakkainasettelu Eribonin työväenluokkaisen perhetaustan ja hänen homoseksuaalisuutensa välillä sekä pyrkimys tarkastella, kuinka erilaiset sosiaaliset identiteetit ja niitä määrittävä ”yhteiskunnallinen järjestys pitää meidät kaikki otteessaan” (s. 54). Käyttäen esimerkkinä itseään ja omaa perhettään Eribon tutkii, kuinka sosiaalisen oppimisen ja yhteiskunnallisten valtamekanismien kautta yksilöön kiinnittyy jo varhaislapsuudesta alkaen tietty normisidonnaisuus: tietoisuus normaalista ja epänormaalista, tavallisesta ja poikkeavasta. Vaikka luokkasuhteet, perityt identiteetit tai yhteiskunnalliset ideaalit ja normit eivät ole täysin tarkkajakoisia tai absoluuttisen määrittäviä – Eribonin oma elämä on myös esimerkki tästä – niiden elämää ja kohtaloita determinoiva voima on käytännössä lähes poikkeuksetta voimakkaampi kuin yksilön kyky vastustaa niitä.

Koko teoksen ja Eribonin sosiologisen havainnoinnin lähtökohtana on yhteiskunnallinen ulkopuolisuus suhteessa niihin ihmisiin ja identiteetteihin, joita hän teoksessaan analysoi (s. 74); yhtäältä työväenluokkainen ulkopuolisuus

suhteessa Pariisiin intellektuellieliitin maailmaan; toisaalta tietoisuus omasta seksuaalisuudesta suhteessa heteronormatiiviseen ja patriarkaaliseen työväenluokkaisuuteen sekä 1900-luvun jälkipuoliskon luokkareduktionistiseen marksilaisuuteen. Lähtökohtana on siis ajatus siitä, että ”hallitsevat eivät kykene näkemään, että he kuuluvat erityiseen, hyväosaiseen maailmaan (samalla tavalla kuin valkoihoinen ei ole tietoinen olevansa valkoihoinen tai heteroseksuaali ei ole tietoinen heteroseksuaalisuudestaan)” (s. 76). Eribon kuvaa omaa luokkahyppyyään ja murtautumistaan irti siitä kohtalosta, johon työväenluokkainen tausta häntä ohjasi (s. 168):

Sartren Genet-kirjassaan tekemä havainto oli minulle keskeinen: ”Tärkeää ei ole se, mitä muut tekevät meistä, vaan se, mitä me itse teemme siitä, mitä he ovat tehneet meille.” Tästä muodostui pian olemassaoloni periaate, askeesin periaate, itseni työstämisen periaate. Sartren virke sai kuitenkin elämässäni kaksinaisen merkityksen. Se päti sekä seksuaalisuuden että yhteiskuntaluokan alueella mutta ristiriitaisin tavoin. Edellisessä tapauksessa kyse oli loukatun seksuaalisen olemiseni haltuun otosta. Jälkimmäisessä tapauksessa kyse oli irtautumisesta yhteiskunnallisista juuristani. Voisin ilmaista sen näin: toisessa tapauksessa minun oli tultava siksi, mikä olin, mutta toisessa minun oli hylättävä se, mikä minun oli määrällä.

Lähtökohtanaan Bourdieun sosiologiset kategoriat, Eribon analysoi omaa perhettään ja omaa taustaansa erilaisten strategioiden ja suhteiden kokonaisuutena tai kenttänä, jota määrittää sosiaalinen pääoma; sitä kuinka hänen sieluunsa oli ”kaiverrettu iäksi” luokkayhteiskunnan ”leima” (s. 71, 74). Vaikka Eribon oli aina tuntenut syvällä itsessään kuuluvansa ”tiettyyn luokkaan” (s. 77) ja katsoi aina olevansa ”poliittisesti työväenluokan puolella”, hän kuitenkin inhosi ”kiinnittymistä[än] heidän maailmaansa” (s. 56) – maailmaan, jota määritti väkivalta, homofobia, ulkomaalaisvastaisuus ja ylipäätään patriarkaalinen maailmankuva.

Eribon kuvaa kirjassaan yksityiskohtaisesti, kuinka hänestä tuli ”egoisti”, joka pyrki

pelastamaan itsensä työnväenluokan ahtaista yhteiskunnallisista käsityksistä (s. 88). Aivan kuin työläiskulttuuri, tuo köyhyyden, riiston, ja alemmuuden pääoma, voisi tarttua hänen ihoonsa ”kuin liima” – juuri tämä tausta täytyi tehdä näkymättömäksi, mikäli halusi astua toiseen luokkaan ja elää erilaista elämää (s. 87). Opiskelun ja oman seksuaalisuutensa haltuun ottamisen kautta Eribon loi itsensä uudestaan ja opetteli elämäänsä uudessa luokassa. Eribonin muuttaessa Reimsistä Pariisiin oli hänen ”välttämätöntä opetella puhumaan uudelleen”, pelata tietynlaista ”kaksitasoista kielipeliä”, joka muutui sosiaalisen ympäristön ja rekisterin, tilanteen ja geografian mukaisesti (s. 82–83). Tässä mielessä Eribon toteaa esimerkiksi, että ”kiinnostus taiteeseen opitaan. Minä opettelinkin sen” (s. 82).

Toisaalta jo nuoruudessaan marksilaisessa liikehdinnässä mukana ollut Eribon koki, että suhteessa seksuaalisuuteensa ”marksilaisuudessa ei minulle ollut tilaa” (s. 150). Kuten Eribon korostaa, Ranskan älyllistä keskustelua 1960- ja 1970-luvuilla hallinnutta marksismia määritteli keskittyminen luokkakysymykseen ja täten perustava ”sensuuri” kaikkia muita poliittisten ja kulttuuristen taisteluiden muotoja kohtaan. Kysymykset sukupuolesta, seksuaalisuudesta tai rodullisesta subjektifikaatiosta nähtiin toisarvoisina ja jopa pelkkänä ”pikkuporvareiden puuhailuna”. Eribon korostaakin, että luultavasti juuri tämän virallisen marksilaisuuden katoaminen ”hegemonisena diskurssina” mahdollisti ylipäätään uudenlaisen, intersektionaalisen ajattelun sosiaalisella kentällä. (s. 179–80.) Eribonin paluu luokkakysymyksen pariin voidaankin nähdä yrityksenä muotoilla uutta vasemmistolaista subjektia, joka lähtökohtaisesti ”kuuluu useampaan ryhmään” (s. 178) ja jonka ei tarvitsisi valita eri taisteluiden väliltä.¹

Luokkamobilisaatiosta etnonationalismiin: äärioikeiston nousu

Eribon kritiikin kohteina ovat niin (uus)liberaalit, nuo ””henkilökohtaisten ansioiden’ määräävyyden ideologit” (s. 91) kuin myös psykoanalyttiset

teoriat, jotka tyypistävät pohjimmiltaan yhteiskunnalliset ongelmat perheen sisäisiksi ongelmiksi (s. 73; vrt. Eribon 2005; 2019).

Näistä ja muista kritiikeistä huolimatta Eribonin teos on kirjoitettu ennen kaikkea vastalauseena äärioikeiston nousulle. Kuinka ymmärtää nykyistä ”taantumuksellisen aallon” poliittista paradigmaa, joka on ”vallinnut jo vuosia” sekä yhteiskunnallista prosessia, jonka myötä koko ”poliittisälyllisen kentän, filosofisen ajattelun ja yhteiskuntatieteiden kääntäminen oikeistolaisemmaksi” kävi ylipäätään mahdolliseksi? (s. 151, 172). Eribon tutkii näitä laajoja ja moniulotteisia kysymyksiä oman perheensä kautta: mikä selittää Eribonin perheen muutoksen kommunistien tai vasemmiston äänestäjistä äärioikeistolaisen Front Nationalin ja perinteisen oikeiston kannattajiksi? (s. 95).

Yhtäältä Front Nationalin kykyä houkutella vasemmiston äänestäjät oikeiston leiriin selittää ranskalaiseen yhteiskuntaan juurtunut ”syvä rasismi”, joka oli sekä valkoisten työläisten että muunkin valtaväestön parissa hallitseva piirre. Arabimaista tulleista työläisistä oli puhuttu jo pitkään vihamieliseen sävyyn, mutta 1980-luvulle tultaessa oli arabivastaisuudesta tullut enemmänkin sääntö kuin poikkeus Ranskan (työläis)väestön piirissä. Rasismien kasvun taustalla oli myös ranskalaisen yhteiskunnan muutos, etenkin ”uuden siirtolaissukupolven massamuutto”, mikä näkyi esimerkiksi sosiaalisesti tuettujen asuntojen ja lähiöiden muuttuvassa väestörakenteessa. Kun Eribonin vanhemmat saivat sosiaalisesti tuetun asunnon, näissä asui lähinnä pelkästään valkoisia. 1970-luvulle tultaessa oli arabiperheistä tullut jo enemmistö. (s. 107–108.)

Toisaalta vasemmiston äänestäminen oli josain määrin nimenomaan äänestämistä omia rassistisia tuntemuksia ja reaktioita vastaan. Vaikka Ranskan kommunistinen puolue joskus flirttailikin avoimesti rasismien kanssa, tuomitsi puolue Algerian sodan aivan kuten ammattiliitot tuomitsivat rasismien yleisellä tasolla. Toisin sanoen, ”rasismi ei vaikuttanut poliittisiin kantoihin” suoraan, sillä arkipäivän rasismi ei tässä vaiheessa vielä yhdistynyt ”välittömimmin ideologiaan aineksiin”. Juuri tämän kytköksen

äärioikeisto pyrki tietoisesti ja onnistuneesti luomaan tarjoamalla uudenlaisen poliittisen diskursusin ja puhettavan, joka ”rohkaisi rasismia ja antoi sille merkityksen julkisessa keskustelussa”. Tämä ”rasismien kristallisoituminen” mahdollisti Front Nationalin nousun. (s. 108–110.) Eribonin oma perhe oli ”malliesimerkki” tästä yhteiskunnallisesta ja poliittisesta muutoksesta, jonka myötä työläisyyden ja vasemmistolaisuuden kategoriat menettivät ihmisiä poliittisesti yhdistävän luonteensa ja korvautuivat ajatuksella etnisestä ranskalaisuudesta. Eribonin tarinassa nimenomaan luokkamobilisaation katoaminen selittää rasismin polarisaation nousua; luokkaan perustuva yhtenäisyys korvautuu nationalistisella ajatuksella etnisesti homogeenisesta kansasta (s. 111–112). Samaan aikaan äärioikeiston nousua määrittää myös nostalginen ja konservatiivinen tapa ymmärtää julkisen ja yksityisen suhdetta, sillä nationalistinen ajatusmaailma kiinnittyy erottamattomasti ajatukseen patriarkaalisista arvoista ja perhehierarkioista (vrt. Robin 2018).

Kolmanneksi rasismien tunkeutumista politiikan ytimeen selittää Eribonin mukaan myös itse vasemmiston ongelmallinen muutos. Teos kysyykin: ”Mikä on se murskaava vastuu, joka virallisella vasemmistolla tässä kehityksessä on?” (s. 95). Eribon paikantaa historiallisen käännekohdan vuoden 1981 presidentinvaaleihin, jotka François Mitterrand voitti onnistuttuaan houkuttelemaan taakseen myös osan kommunistien äänestäjistä. Yhtäältä kyseinen vaalivoitto heijasti kommunistien kyvyttömyyttä tehdä ideologista pesäeroa rahoittajaansa Neuvostoliittoon; toisaalta perinteinen kommunismi oli yksinkertaisesti muuttunut kyvyttömäksi vastaamaan niihin yhteiskunnallisiin muutostarpeisiin, jotka olivat nousseet esiin jo vuoden 1968 aikana. Uuden vasemmistohallituksen, johon myös kommunistit osallistuiivat, epäonnistuminen johti lopulta syvään vasemmiston muutokseen. Vasemmisto hyväksyi uusioikeistolaisten intellektuellien ajamat uudistukset, sysäten itsensä uusliberalismin tielle ja pyyhkien pois ”kaiken sen, mikä vasemmistosta teki vasemmiston” (s. 97).

Puhe riistosta ja vastarinnasta vaihtui retoriikaksi, joka korosti ”tarpeellisia uudistuksia” ja

yhteiskunnan uutta järjestämistä. Luokkasuhteet korvaantuivat ajatuksella yksilön vastuusta samalla kun kaikki maininnat rakenteellisesta epätasa-arvosta katosivat. Eribonin mukaan uusioikeistolaiset intellektuellit onnistuivat houkuttelemaan vasemmiston kohti oikeistoa. Lopputuloksena oli uusi yhteiskuntasopimus, jossa kaikki puhe historiallisen ja yhteiskunnallisen determinismin muodoista katosi kriittisestä yhteiskunnallisesta diskurssista.

Juuri näistä syistä Front National saattoi ottaa haltuunsa vasemmiston jättämän poliittisen tyhjiön. Tämä muutos on kuitenkin monisyisempi kuin aluksi saattaisi olettaa. Eribon katsoo, että Front Nationalin äänestäminen tulee ymmärtää ”ainakin osittain, tavallisen kansan viimeiseksi keinoksi oman kollektiivisen identiteettinsä puolustamiseen tai ainakin oman arvokkuutensa puolustamiseen, jota he kokivat poljetun” (s. 101). Näistä sanoista huolimatta Eribonille on selvää, että Front Nationalin äänestäminen on todellisuudessa myös perustavan ei-rationaalinen ja affektiivinen valinta, joka toimii työläisten omia intressejä vastaan. Mikä siis selittää tämän työväenluokan poliittisen siirtymän kommunismista äärioikeistoon?

Havainnollistaakseen vasemmiston muutosta Eribon viittaa Gilles Deleuzen vasemmistolaisuuden määritelmään, jonka tämä esittää tunnetussa aapishaastattelussaan (Boutang 2004). Deleuzen mukaan sekä oikeistolaisuutta että vasemmistolaisuutta määrittää tietty havainnoinnin tapa: siinä missä oikeistolaisen ajattelun lähtökohtana on yksilö, josta edetään perheen ja kansakunnan kautta kohti yksittäisiä maanosia ja lopulta koko maailmaa², on vasemmistolaisuuden arvohierarkia päinvastainen. Toisin sanoen Deleuzen mukaan vasemmistolaisuuden lähtökohtana on aina laajempi ”horisontti”, kansainvälinen solidaarisuus ja itsekeskeisyyden hylkääminen. Näihin ajatuskulkuihin viitaten Eribon (s. 35) toteaa, että Deleuzen määritelmä

on täysin päinvastainen sen kanssa, mitä vanhempani ruumiillistivat: tavallisen kansan parissa, työväenluokassa, vasemmistolainen politiikka koettiin käytännöllisesti ennen kaikkea arkipäivän kärsi-

myksen vastustamiseksi. Oli kyse protestista eikä poliittisesta projektista, jota olisi innoittanut maailmanlaajuinen päämäärä. Katsottiin lähelle, ei kaukaisuuteen, sekä ajassa että tilassa.

Toisin kuin Deleuze, Eribon pyrkii nimenomaan kytkemään työväenluokan ja sen kamppailut tiettyyn ”historialliseen aikakauteen”, sillä työväenluokan todellisuuden ja pyrkimysten muuttuessa koko työväenluokka muuttuu (s. 67). Tässä mielessä Eribonin mukaan myös vasemmiston äänestäjien siirtyminen Front Nationalin äänestäjiksi sekä tämän uuden valinnan itsestäänselvyys – kuka muu puhuu enää perinteisen työväenluokan nimissä? – paljastavat ”ilmeisen yhteiskunnallisen determinismin, joka noudattaa kaikkia sosiologisia lakeja” (s. 89).

Kohti monimutkaisuutta ja ristiriitoja

Nykyinäkökulmasta katsoen Eribonin teosta voi lukea kriittisenä vastakohtana Donald Trumpin varapresidentin J. D. Vancen omaelämäkerralliselle teokselle *Hillbilly Elegy* (2016), joka pyrkii löytämään ruostevelyöhykkeen Appalakkien hypermaskuliinisista ja traditionaalisista moraalikäsitteistä jotain aitoa, kaunista, ehkä välttämätöntäkin. Amerikkalaisen *self made manin* sijaan Eribonin kaavaileman uuden vasemmistolaisuuden ytimessä on jotain paljon haastavampaa: yritys löytää vasemmistolainen poliittinen subjekti, joka pitää kiinni politiikan konkreettisuudesta luopumatta utooppisen mielikuvituksen voimasta. Vaikka teoksen historiallinen narratiivi ja keskeiset argumentit ovatkin usein hyvin lähellä esimerkiksi Tony Judtin (2011) tunnettuja ajatuksia uusliberalismin noususta ja perinteisen vasemmiston kuolemasta tai vaikkapa Karl Mannheimin (1984) käsityksiä poliittisten ideologioiden sosiologisesta luonteesta, vetoaa Eribonin kirja lukijaan nimenomaan henkilökohtaisuudellaan, radikaalilla itsekritiikillään ja samaistuttavalla kerronnallaan.

Vaikka *Paluu Reimsiin* on sinänsä akateeminen ja hyödyntää tutkimusta laajasti, sen romaanimainen kerronta tekee kirjasta helposti

lähestyttävän myös ei-akateemiselle lukijalle. Alkuteos julkaistiin ranskaksi vuonna 2009 ja nyt julkaistava Timo Torikan suomennos on luettavaudeltaan erinomainen. Juha Suorannan jälkisanat myös kontekstualisoivat teoksen kiinnostavalla tavalla. Vaikka suurin osa teoksen teemoista on pysynyt yhtä ajankohtaisina kuin 15 vuotta sitten, jotkut niistä näyttäytyvät nykylukijalle uudessa valossa. Äärioikeiston vaikutusvallan kasvu ja sellaisten populististen tai illiberaalien johtajien esiinnousu, jotka rikkovat ”sovitun pelin säännöt” (s. 36) on valtavirtaistunut aivan uudella tavalla viimeisen 15 vuoden aikana (vrt. Laruelle 2022; Suuronen 2025).

Teoksen argumentaatio herättää kuitenkin paikoin myös kriittisiä kysymyksiä. Eribonin väite siitä, että oikeistoa ei tänä päivänä äänestettäisi yhtä tosissaan ja aidosti kuin vasemmistoa aikaisempina vuosikymmeninä, tuntuu olevan räikeässä ristiriidassa sen kanssa, että Eribon itsekin korostaa vanhemman vasemmiston usein äänestäneen nimenomaan *omia rasistisia ideoitaan vastaan* – rasismia, joka nimenomaan määritteli ranskalaista työläisyhteiskuntaa vasemmiston aiemmasta hegemoniasta *huolimatta*. Eribonin tausta-ajatuksena on kuitenkin epäilemättä ymmärtää (ääri)oikeiston ja nykyisen illiberaalin populismin taustalla olevia yhteiskunnallisia mekanismeja, eikä tuomita näitä liikkeitä ja niitä äänestäviä ihmisiä demokratialle vaarallisiksi, kuten esimerkiksi nykyisessä

populismitutkimuksessa joskus on tapana (esim. Müller 2017).

Vasemmiston lähes mahdottomalta tuntuvana tehtävänä onkin Eribonin näkökulmasta katsoen purkaa suurten kertomusten ”yhtenäisyys ja yksinkertaisuus ja sisällyttää siihen monimutkaisuus ja ristiriidat” (s. 67), olipa kyse sitten työväenluokan luonteesta tai nykypäivän politiikan tutkimusta määrittävästä kertomuksesta demokratialle vaarallisesta ”populismien noususta”. Teoksen viimekätisenä tarkoituksena on havainnollistaa, missä määrin koko poliittisen ja yhteiskunnallisen järjestelmän uudistaminen edellyttää perustavaa ”episteemistä katkosta”, eli perustavaa muutosta siinä tavassa, jolla yksilöt mieltävät itsensä ja mahdollisuuksiensa horisontin ei-reflektiivisessä ja spontaanissa mielessä. Koska yhteiskuntamme muodostuu perustavalla tavalla niistä ”ajatusjärjestelmistä, joista käsin sitä katsoo” (99), tulee kriittisen ajattelun pyrkiä tarjoamaan ”toisenlaisia näkymiä ja luonnostella näin tulevaisuus jollekin, jota voisi uudelleen kutsua vasemmistoksi” (s. 118). Tai kuten Eribon asian myös ilmaisee:

On rikottava ruumiillistuneet havaintokategoriat ja vakiintuneet merkityskehitykset ja siten myös yhteiskunnallisen uusintamisen inertia, jonka vektoreita voima, luokitukset ja kehykset ovat; vasta tämä mahdollistaa uuden näkemyksen maailmasta ja avaisi uudenlaisia poliittisia näköaloja (s. 41). ■

VIITTEET

- 1 Vaikka Eribon vastustaa ajatusta yhdestä kaikenkattavasta poliittisesta taistelusta, on teoksen lähtökohtana kuitenkin ajatus luokkahabituksen pysyvyydestä (s. 90). Tämän luokkasysteemin ytimessä on koulutusjärjestelmä, joka ”sulkee ulos tavallisen kansan lapset, ikuistaa ja laillistaa luokkaherruuden”, jättäen erilaisista taustoista tulevat lapset epätasaroiseen asemaan elämän perustavien kysymysten edessä (s. 94). Havainnollistaakseen tätä Eribon viittaa Richard Hoggartin ajatukseen ”elämänympäristön todistusvoimaisuudesta”, joka tuo esiin alemman luokkataustan arkielämän vaikeuksien sekä toisten parempiosaisuuden kautta (s. 79).
- 2 Juuri tällä tavalla myös konservatismin isäksi usein tituleerattu Edmund Burke (2004, 135) määritteli oman ajattelutapansa kritiikkinä Ranskan vallankumousta kohtaan jo vuonna 1790.

KIRJALLISUUS

- Boutang, Pierre-André (2004) *L'Abecédédaire de Gilles Deleuze*, DVD. Paris: Éditions Montparnasse.
- Burke, Edmund (2004) *Reflections on the Revolution in France*. Penguin, London.
- Eribon, Didier (2005) *Échapper à la psychanalyse*. Éditions Léo Scheer, Paris.
- Eribon, Didier (2019) *Écrits sur la psychanalyse*. Fayard, Paris.
- Eribon, Didier (2024) *Paluu Reimsiin*. Suom. Timo Torikka. Vastapaino, Tampere.
- Judt, Tony (2011) *Huonosti käy maan*. Like, Helsinki.
- Laruelle, Marlene (2022) "Illiberalism: A conceptual introduction". *East European Politics* 38:2, 303–327. <https://doi.org/10.1080/21599165.2022.2037079>
- Louis, Édouard (2022) *Anleitung ein anderer zu werden*. Käänt. Sonja Finck. Aufbau Verlag, Berlin.
- Mannheim, Karl (1984) *Konservatismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens*. Toim. David Kettler, Volker Meja & Nico Stehr. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Mbougarr Sarr, Mohamed (2022) *Miesten syvimmät salaisuudet*. Gummerus, Helsinki.
- Müller, Jan-Werner (2017) *What is Populism?* University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Robin, Corey (2018) *The Reactionary Mind: Conservatism from Edmund Burke to Donald Trump*. Oxford University Press, New York.
- Suuronen, Ville (2025). "Antiliberalism and Counter-Enlightenment for the 21st Century: Viktor Orbán's Illiberal Political Ideology." *Government and Opposition, First View*, 1–21. <https://doi.org/10.1017/gov.2025.5>
- Vance, James David (2016) *Hillbilly Elegy: A Memoir of a Family and Culture in Crisis*. HarperCollins, New York.